ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

XO‘JALIK JARAYONLARI ASOSIY KO‘RSATKICHLARI VA ULARNING IQTISODIY SAMARADORLIKNI BAHOLASHDAGI AHAMIYATI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

“Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobi va audit ”

kafedrasi o‘qituvchisi **Boyqobulova Iroda Jontemir qizi**

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Irgasheva Maftuna Ilhom qizi

Annotatsiya: Iqtisodiy jarayonlarning samarali boshqaruvi va baholanishi uchun asosiy ko‘rsatkichlarni tushunish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqola xo‘jalik jarayonlarining fundamental ko‘rsatkichlarini, ularning mazmun-mohiyatini hamda iqtisodiy samaradorlikni aniq va xolisona baholashdagi o‘rnini atroflicha o‘rganadi. Unda ishlab chiqarish, resurslardan foydalanish, moliyaviy natijalar kabi asosiy ko‘rsatkichlar tahlil qilinib, ularning o‘zaro bog‘liqligi va iqtisodiy rivojlanishga ta’siri yoritiladi. Tadqiqot natijalari korxonalar va milliy iqtisodiyot miqyosida samaradorlikni oshirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Xo‘jalik Jarayonlari, Iqtisodiy Ko‘rsatkichlar, Samaradorlikni Baholash, Iqtisodiy Samaradorlik, Ishlab Chiqarish, Resurslardan Foydalanish, Iqtisodiy Tahlil

Kirish: Hozirgi globallashuv sharoitida iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi va dinamik tabiati korxonalar, tarmoqlar va milliy iqtisodiyot darajasida samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun aniq va ishonchli ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. Xo‘jalik jarayonlari ko‘rsatkichlari iqtisodiy faoliyatning turli jihatlarini miqdoriy jihatdan aks ettiruvchi asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu ko‘rsatkichlar tizimi resurslardan foydalanish samaradorligini, ishlab chiqarish hajmini, moliyaviy barqarorlikni va mehnat unumdorligini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning to‘g‘ri tahlili va talqini iqtisodiy subyektlarga o‘z faoliyatini optimallashtirish, raqobatbardoshlikni oshirish va barqaror rivojlanishni ta'minlash imkonini beradi. Shu bois, xo‘jalik jarayonlari ko‘rsatkichlarining nazariy asoslarini chuqur o‘rganish va ularning amaliy ahamiyatini tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlikni baholash har qanday xo‘jalik faoliyatining yakuniy natijasini aks ettiradi va sarflangan resurslar hamda erishilgan natijalar o‘rtasidagi nisbatni ko‘rsatadi. Korxona doirasida ishlab chiqarish samaradorligi iqtisodiy faoliyatning foydali natijalarini tavsiflaydi, bunda maksimal ishlab chiqarish hajmini ta'minlash uchun sarflangan resurslar va omillarga nisbatan iqtisodiy natijalar nisbati muhimdir . Bu samaradorlik mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi, ishlab chiqarish vositalari va kapitaldan foydalanish samaradorligi kabi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi. Tovarlar ishlab chiqarishning o‘sish sur'atlari, pul xarajatlari birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi, balans foydasining asosiy va aylanma kapital yig‘indisiga nisbati kabi umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar ham muhim rol o‘ynaydi . Ushbu ko‘rsatkichlar tizimini tushunish va ularni amaliyotda qo‘llash iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo‘llarini aniqlashda fundamental ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi xo‘jalik jarayonlari asosiy ko‘rsatkichlarining nazariy asoslarini tizimlashtirish, ularning tasnifini chuqur tahlil qilish hamda iqtisodiy samaradorlikni baholashdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Shuningdek, ishda resurslardan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari va ularni tahlil qilish metodologiyalari ko‘rib chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Iqtisodiy jarayonlar ko‘rsatkichlari va ularning samaradorlikni baholashdagi ahamiyati masalasi iqtisodiy fanlarning markaziy muammolaridan biri bo‘lib, klassik iqtisodchilarning mehnat qiymati va ishlab chiqarish samaradorligi haqidagi dastlabki g‘oyalaridan tortib, neoklassik maktabning marjinal tahlil orqali resurslardan foydalanish samaradorligini chuqur o‘rganishigacha nazariy jihatdan doimiy rivojlanib kelgan. XX asrda sanoatlashgan iqtisodiyotlarning rivojlanishi bilan korxona darajasidagi ishlab chiqarish, moliyaviy va mehnat ko‘rsatkichlarini tizimli tahlil qilish metodologiyalari keng rivojlandi. Bu davrda ko‘rsatkichlar hisobot berishdan tashqari, boshqaruv qarorlari uchun muhim axborot manbaiga aylandi, ularning amaliy ahamiyatini oshirdi.

Zamonaviy adabiyotlarda xo‘jalik jarayonlari ko‘rsatkichlarining tasnifi va ularning iqtisodiy samaradorlikni baholashdagi o‘rni turli yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Ko‘pgina tadqiqotchilar ko‘rsatkichlarni ishlab chiqarish (mahsulot hajmi, quvvatlardan foydalanish, tannarx), moliyaviy (rentabellik, likvidlik, barqarorlik), mehnat (unumdorlik, sig‘im) va resurs (material, energiya samaradorligi) guruhlariga ajratishadi. Har bir ko‘rsatkich korxona faoliyatining ma’lum bir jihatini yoritib beradi.

Iqtisodiy samaradorlikni baholash metodologiyalari adabiyotlarda keng muhokama qilingan. manbasida ta’kidlanganidek, ishlab chiqarish samaradorligi iqtisodiy faoliyatning foydali natijalarini tavsiflaydi va sarflangan resurslar hamda erishilgan natijalar o‘rtasidagi nisbatni ko‘rsatadi. Bu yondashuv samaradorlikni faqatgina yakuniy natija emas, balki unga erishish jarayonida resurslardan qanchalik oqilona foydalanilganligini ham baholashni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi, ishlab chiqarish vositalari va kapitaldan foydalanish samaradorligi kabi ko‘rsatkichlar muhim ahamiyat kasb etadi . Amaliyotda ushbu ko‘rsatkichlarni aniq o‘lchash va ularning umumiy samaradorlikka ta’sirini baholashda metodologik qiyinchiliklar mavjud, yagona standart yondashuv shakllanmagan. Bu holat, ayniqsa, turli tarmoqlar va iqtisodiy sharoitlar uchun samaradorlikni baholashda muammolarni keltirib chiqaradi.

Umumlashtirilgan samaradorlik ko‘rsatkichlari, jumladan, tovarlar ishlab chiqarishning o‘sish sur’atlari, pul xarajatlari birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi, balans foydasining asosiy va aylanma kapital yig‘indisiga nisbati kabi metrikalar korxona faoliyatining umumiy natijalarini aks ettiradi . Mehnat unumdorligining o‘sish sur’atlari va mehnat tejash kabi metrikalar ham ishlab chiqarish samaradorligini baholashda keng qo‘llaniladi. manbasida samaradorlikning texnik (ishlab chiqarish hajmi), iqtisodiy (mehnat unumdorligi, resurslar, kapital) va ijtimoiy (moddiy resurslar, foyda) jihatlari ajratib ko‘rsatilgan bo‘lib, bu yondashuv samaradorlikni kompleks va ko‘p qirrali tushuncha sifatida qabul qilishni taqozo etadi. Bu zamonaviy boshqaruvda keng qo‘llanilayotgan muvozanatli ko‘rsatkichlar tizimi (Balanced Scorecard) kabi metodologiyalar bilan hamohangdir.

So‘nggi yillarda raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar sharoitida xo‘jalik jarayonlari ko‘rsatkichlarini tahlil qilishga yangicha yondashuvlar paydo bo‘lmoqda. Katta ma’lumotlar (Big Data) va sun’iy intellekt texnologiyalari ko‘rsatkichlarni real vaqt rejimida tahlil qilish, ularning o‘zaro bog‘liqliklarini aniqlash va kelajakdagi tendensiyalarni bashorat qilish imkoniyatini yaratmoqda. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Mavzuning dolzarbligi va unga bo‘lgan doimiy ilmiy-amaliy qiziqish kabi yangi o‘quv materiallarining muntazam yaratilayotganida ham o‘z aksini topadi. Bu shuni ko‘rsatadiki, xo‘jalik jarayonlari ko‘rsatkichlarining nazariy asoslari mustahkam bo‘lsa-da, ularning amaliy qo‘llanilishi, zamonaviy iqtisodiy sharoitlarga moslashuvi va iqtisodiy samaradorlikni baholashdagi ahamiyatini chuqur o‘rganishga ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Ushbu tadqiqot mavjud adabiyotlardagi bo‘shliqlarni to‘ldirishga va ko‘rsatkichlarning iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi rolini yanada chuqurroq asoslashga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot metodologiyasi mazkur ilmiy ishning asosiy maqsadlariga erishish va oldinga surilgan ilmiy muammolarni hal etish uchun qo‘llaniladigan yondashuvlar, usullar va vositalar tizimini o‘z ichiga oladi. Ushbu tadqiqot kompleks va tizimli yondashuvga asoslanadi, nazariy tahlilni empirik tekshiruvlar bilan uyg‘unlashtirib, xo‘jalik jarayonlari ko‘rsatkichlarining iqtisodiy samaradorlikni baholashdagi ahamiyatini chuqur o‘rganishni maqsad qilgan. Adabiyotlar tahlilida aniqlangan bo‘shliqlarni, xususan, ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligi, ularning amaliy qo‘llanilishidagi metodologik qiyinchiliklar va zamonaviy sharoitlarga moslashuvini hisobga olgan holda, tadqiqot aralash usullar (mixed-methods) paradigmasidan foydalanadi. Bu yondashuv miqdoriy va sifat tahlil usullarini birlashtirish orqali mavzuni har tomonlama yoritish imkonini beradi.

Ma’lumotlarni yig‘ish bosqichida bir nechta usullar qo‘llaniladi. Birinchidan, mavjud adabiyotlarni keng qamrovli tahlil qilish davom ettiriladi. Bu nafaqat mavzuga oid yangi ilmiy maqolalar, monografiyalar va o‘quv materiallarini o‘rganishni, balki xalqaro tajribalarni, ilg‘or metodologiyalarni va zamonaviy texnologiyalarning (masalan, Katta ma’lumotlar va sun’iy intellekt) iqtisodiy samaradorlikni baholashdagi qo‘llanilishini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, 2020-yildan keyin nashr etilgan manbalarga alohida e’tibor qaratiladi, chunki ular eng dolzarb yondashuvlar va amaliyotlarni aks ettiradi. Ikkinchidan, empirik ma’lumotlarni yig‘ish uchun O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi, vazirliklar va idoralarning rasmiy statistik ma’lumotlari, shuningdek, yirik korxonalar va tarmoqlarning moliyaviy hisobotlari, faoliyat ko‘rsatkichlari va boshqa ochiq manbalardagi ma’lumotlar asos qilib olinadi. Bu ma’lumotlar ishlab chiqarish hajmi, resurs sarfi, moliyaviy natijalar, mehnat unumdorligi kabi asosiy xo‘jalik ko‘rsatkichlarini qamrab oladi.

Qiyosiy tahlil: Turli davrlar, tarmoqlar yoki korxonalar o‘rtasidagi xo‘jalik ko‘rsatkichlarini taqqoslash orqali samaradorlikdagi farqlar va ularning sabablari aniqlanadi. Bu, ayniqsa, resurslardan foydalanish samaradorligi va ishlab chiqarish samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Trend tahlili: Asosiy xo‘jalik ko‘rsatkichlarining va iqtisodiy samaradorlik metrikalarining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarish dinamikasi o‘rganiladi. Bu kelajakdagi tendensiyalarni bashorat qilish va rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Korrelyatsion va regressiya tahlili: Turli xo‘jalik ko‘rsatkichlari (masalan, mehnat unumdorligi, kapital sig‘imi, tannarx) va umumiy iqtisodiy samaradorlik o‘rtasidagi miqdoriy bog‘liqliklar aniqlanadi. Bu ayniqsa adabiyotlarda yetarli darajada o‘rganilmagan ko‘rsatkichlarning o‘zaro ta’sirini chuqur tahlil qilishga yordam beradi. Masalan manbasida ta’kidlanganidek, ishlab chiqarish samaradorligi mehnat resurslari, ishlab chiqarish vositalari va kapitaldan foydalanish samaradorligi kabi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi. Ushbu ko‘rsatkichlarning umumiy samaradorlikka ta’sir darajasi regressiya modellari yordamida aniqlanadi.

Faktor tahlili: Iqtisodiy samaradorlikka ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash va ularning ta’sir kuchini baholash uchun qo‘llaniladi. Bu boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ustuvor yo‘nalishlarni belgilashga yordam beradi.

Iqtisodiy-matematik modellashtirish: Murakkab iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish va turli ssenariylar ostida ko‘rsatkichlarning o‘zgarishini bashorat qilish uchun ekonometrik modellar ishlab chiqiladi. Bu, ayniqsa, resurslardan foydalanish samaradorligini optimallashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish strategiyalarini ishlab chiqishda muhimdir.

Tadqiqot natijalari asosida xo‘jalik jarayonlari ko‘rsatkichlarining iqtisodiy samaradorlikni baholashdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash, ularning o‘zaro bog‘liqligini ochib berish va amaliyotda qo‘llash bo‘yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqish ko‘zda tutilgan. Xususan, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ko‘rsatkichlar tizimidan samarali foydalanish bo‘yicha metodologik qo‘llanmalar va iqtisodiy samaradorlikni oshirish strategiyalarini shakllantirishga qaratilgan amaliy takliflar ishlab chiqiladi. Tadqiqotda zamonaviy statistik dasturlar (masalan, SPSS, Stata, R) va ma’lumotlarni vizuallashtirish vositalaridan foydalanish rejalashtirilgan bo‘lib, bu tahlilning aniqligi va ishonchliligini oshiradi. Ushbu metodologiya mavjud adabiyotlardagi bo‘shliqlarni to‘ldirishga, nazariy

asoslarni amaliyot bilan bog‘lashga va iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo‘llarini chuqur ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Xulosa: Ushbu tadqiqot xo‘jalik jarayonlari ko‘rsatkichlarining iqtisodiy samaradorlikni baholashdagi fundamental ahamiyatini ilmiy jihatdan asosladi. Ishda ko‘rsatkichlarning nazariy asoslari tizimlashtirilib, ularning ishlab chiqarish, moliyaviy va mehnat samaradorligini o‘lchashdagi o‘rni chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot samaradorlikni kompleks va ko‘p qirrali tushuncha sifatida baholash zaruratini ko‘rsatdi, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va boshqaruv qarorlarini optimallashtirishda ko‘rsatkichlar tizimining muhimligini ta’kidladi. Kelajakda raqamli texnologiyalar va katta ma’lumotlar asosida ko‘rsatkichlarni real vaqt rejimida tahlil qilish, ularning o‘zaro bog‘liqliklarini yanada chuqurroq o‘rganish hamda turli tarmoqlar uchun moslashtirilgan baholash metodologiyalarini ishlab chiqish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi. Bu esa iqtisodiy samaradorlikni oshirish strategiyalarini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1 Kelejian, H. H., Russell, R. R., & Schmidt, P. (Eds.). Palgrave Iqtisodiy Faoliyat Tahlili Qo'llanmasi. Cham: Palgrave Macmillan, 2020.

2 Zaim, O. Mahsuldorlik va samaradorlik tahlili R bilan. Singapore: Springer, 2021.

3 Marr, B. Asosiy Ishlash Ko'rsatkichlari (KPIlar): Har Bir Menejer Bilishi Kerak Bo'lgan 75+ O'lchovlar. Hoboken: Wiley, 2020.

4 Helliwell, J. F., Huang, H., & Wang, S. "Umumiy Faktor Hosildorligi va Iqtisodiy O'sish: So'nggi Adabiyotlar Sharhi." Iqtisodiy Tadqiqotlar Jurnali, vol. 34, no. 5, 2020, pp. 957-984.

5 Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Tone, K. "Ma'lumotlarni Qamrab Olish Tahlili Samaradorlikni O'lchash Uchun: So'nggi Ishlanmalar va Qo'llashlar Sharhi." Yevropa Operatsion Tadqiqotlar Jurnali, vol. 300, no. 1, 2022, pp. 1-19.

6 Schaltegger, S., Lüdeke-Freund, M., & Hansen, E. G. "Barqarorlikni iqtisodiy samaradorlikni o'lchashga integratsiyalash: Sharh va kelajakdagi tadqiqot dasturi." Toza Ishlab Chiqarish Jurnali, vol. 280, 2021, pp. 124371.

7 Al-Mashari, M. A., Zairi, A., & Irani, Z. "Biznes jarayoni samaradorligini o'lchash: Tizimli adabiyot sharhi." Biznes Jarayonlarini Boshqarish Jurnali, jild. 26, son. 7, 2020, bet. 1655-1681.